

KINGA BIAŁEK
Wrocław
ORCID: 000-0002-8551-7943

Kościoły na Cyprze – ofiary konfliktu czy katalizatory zmian?

Dyplomacja oparta na wierze (*faith-based diplomacy*) w cypryjskim procesie pojednania

Wstęp

Religia jako narzędzie budowania pokoju stała się przedmiotem szerszego zainteresowania zwłaszcza po zimnej wojnie, chociaż od kilkudziesięciu lat podmioty religijne podejmowały mediacje na rzecz pojednania (Hayward 2012). Często badanymi w tym kontekście przypadkami jest Sudan (Mans, Mohamed Osman Ali 2006), Pakistan (Johnston 2008, Ruhland 2019) i Mozambik (van den Berg 2016), a na obszarze europejskim Bośnia i Hercegowina (Jagiełło-Szostak, Kulska 2020) oraz Irlandia (Southern 2010). Chociaż Hamza Preljević (2017) na przykładzie muzułmańskiej wspólnoty w Bośni i Hercegowinie udowadnia, że podmioty religijne mają narzędzia, by odegrać kluczową rolę w budowaniu pokoju, to Janine Natalya Clark (2010) wykazuje, że nie zawsze duchowni podejmują wystarczające działania w celu ułatwienia pojednania.

Choć rola religii w kontekście tzw. problemu cypryjskiego jest tematem często poruszonym, to zazwyczaj analizowana jest edukacja religijna i jej wpływ na budowanie tolerancji i pojednania. Powstało wiele cennych publikacji na ten temat, np.: Laouris, Laouri, Christakis 2008; Hendrich 2015; Zembylas, Antoniou, Loukaidis 2019; Latif 2022. Podmiotami biorącymi udział w tych procesach są nauczyciele religii, a ich narzędziem jest system edukacyjny. Proponuję, by spojrzeć na kwestię budowania zaufania, szacunku i tolerancji na wyspie poprzez działania przywódców religijnych. Celem artykułu jest przedstawienie dialogu międzywyznaniowego na Cyprze, który odbywa się od setek lat, ale wraz z zaistnieniem problemu cypryjskiego nabrał innego znaczenia, ponieważ stał się częścią procesu pokojowego. Dlatego w artykule szczególna

uwaga została poświęcona inicjatywie powstałej w 2009 r., jaką jest *Religious Track of the Cyprus Peace Process (RTCYPP)*, która zmieniła dynamikę procesu pokojowego. Celem przedstawionego badania jest rozwinięcie bardziej szczegółowego zrozumienia tego, jak dyplomaci wyznaniowi – czyli, powtarzając za Kulską (2013: 12), „podmioty, dla których religia jest albo podstawą funkcjonowania albo podstawowym instrumentem osiągnięcia pokoju” – przyczyniają się do budowania pojednania na Cyprze.

Dyplomacja oparta na wierze może być skuteczna na Cyprze ze względu na silną pozycję instytucji religijnych i duchownych. Dlatego w pierwszej części tekstu ukazano źródła uzyskanych przywilejów i historyczny udział Kościołów w kształtowaniu relacji między społecznościami na wyspie. Natomiast w drugiej ukazane zostały trudności, jakie wytworzył podział wyspy oraz działania podjęte przez przywódców religijnych w ramach *RTCYPP*, inicjatywie dającej wymierne korzyści w zakresie wolności religijnej. W tym celu wykorzystano raporty Departamentu Stanu USA z lat 2000-2022 i *Freedom House* oraz ONZ. Przeanalizowana została również literatura przedmiotu dotycząca roli religii w okresie panowania osmańskiego i brytyjskiego na Cyprze.

Do zbadania wyżej wspomnianych kwestii przydatne jest przybliżenie pojęcia dyplomacji opartej na wierze. Termin *faith-based diplomacy* został użyty w pierwszych latach XXI w., a za jego twórcę uważa się Douglasa Johnstona. W literaturze przedmiotu polscy badacze decydują się posługiwać angielskim określeniem ze względu na trudność jednoznacznego przekładu tego terminu (Kulska 2013). Na potrzeby tego artykułu tłumaczę *faith-based diplomacy* jako dyplomację wyznaniową i dyplomację opartą na wierze.

Ten rodzaj dyplomacji nie dąży do rozwiązania konkretnego konfliktu, a kładzie szczególny nacisk na pojednanie, „przywrócenie zdrowych i pełnych szacunku relacji” (Johnston 2008: 15) i „rozładowanie napięć międzywyznaniowych” (Smock 2008: 1). Dlatego działa na korzyść osiągnięcia pokoju pozytywnego (Galtung 1969), zakładającego harmonijne współistnienie w zjednoczonym Cyprze, które nie zostało do dziś osiągnięte. Nie można mówić o prawdziwym pojednaniu bez pokoju pozytywnego, a według Salpy Eskidjian to właśnie brak pozytywnego pokoju wpłynął na niepowodzenie referendum na Cyprze w 2004 r. (Chkhaidze 2023).

Przywódcy religijni są „potencjalnie skutecznymi agentami przezwyciężania napięć społecznych” (Wolffe, Moorhead 2014: 2), ponieważ jak twierdzi Johnston (2008: 16-18) charakteryzuje ich m.in. szacunek dla innych tradycji oraz „zdolność do wytrwania pomimo przeważających przeciwności losu”, co wynika z głębokiego poczucia powołania religijnego. Określani są oni dyplomatami wyznaniowymi (*faith-based diplomats*) lub „praktykami *faith-based*

diplomacy” (Kulska 2013:19). Warte podkreślenia jest, że dyplomaci wyznaniowi nie dążą do „[z]realizowania interesu narodowego, ale interesu wspólnego, który będzie oznaczał korzyść dla wszystkich stron konfliktu” (Tamże). Biorąc pod uwagę fakt, że dyplomacja oparta na wierze może być skuteczna w konflikcie, w którym religia stanowi istotny czynnik tożsamościowy jednej lub obu społeczności (Johnston 2008: 19), może stanowić narzędzie do budowania pojednania na Cyprze. Chociaż problem cypryjski nie ma swoich źródeł w różnicach religijnych, powoduje on, że religia „ma wyraźną funkcję polityczną” (Zembylas, Antoniou, Loukaidis 2019: 166).

Znaczenie religii na wyspie – uwarunkowania historyczne

Polityka osmańska

Cypr rządzony był przez Osmanów przez trzysta lat, a okres ten miał kluczowe znaczenie w kształtowaniu cypryjskiego społeczeństwa. Wśród najważniejszych zmian dokonanych w tym czasie jest wzmocnienie roli kościoła prawosławnego (Charalambous 2020: 584). Po pierwsze, Turcy osmańscy przywrócili odebrane przez Wenecjan prawa i własności Kościoła (Mallinson 2011:16). Po drugie, silna pozycja Kościoła wynikała też z narzuconego systemu *milletów*, który organizował życie Cypryjczyków według kategorii religijnej. Prawosławni hierarchowie działali jako pośrednicy pomiędzy lokalną ludnością a władzą (Dietzel 2014: 92), a w XIX w. Osmanie uznawali Kościół Cypru za reprezentanta całej ludności chrześcijańskiej na wyspie (Bouleti 2015: 71)¹.

Narzucony system uwzględniał różnorodność etniczną, nadawał pewien stopień autonomii i ograniczonej samorządności, w zamian za narzucone podatki oraz (do pewnego stopnia) wykluczenie polityczne nie-muzułmanów (Brambilla 2010: 121). Dlatego strony dialogu w społeczeństwie cypryjskim określone były przynależnością religijną. W ramach *milletów* zorganizowana była też edukacja, zatem nauczania publicznego w tym okresie nie można było oddzielić od religii. Grecy i Tureccy Cypryjczycy uczęszczali do osobnych szkół (choć mieli możliwość nauki języka greckiego i tureckiego) (Moutsis 2020: 377). Placówki edukacyjne dla Greckich Cypryjczyków były współfinansowane i nadzorowane przez Kościół (Özgüven 2004: 66).

Architektura w Nikozji również odzwierciedlała autonomiczny charakter Kościoła prawosławnego. Pomimo tego, że religią rządzących był islam, w miej-

¹ Według Bouleti (2015: 72) uprzywilejowana pozycja nie dotyczyła jednak Kościoła ogólnie, a uznania autorytetu konkretnych osób (nie ze względu na sprawowaną przez nich rolę).

skim krajobrazie wyeksponowano cerkwie (Charalambous 2020: 584). Co więcej, miasto podzieliło się na południe zamieszkiwane przez Greckich Cypryjczyków i północ zamieszkiwaną przez Tureckich Cypryjczyków. Wynikało to z faktu, że pałac arcybiskupa znajdował się na południu, a posiadłości gubernatora osmańskiego na północy (Tamże: 585). Emilianides twierdzi, że podczas panowania osmańskiego i brytyjskiego „Cerkiew Prawosławna Cypru stanowiła naród – wiodącą organizację polityczną Greków pod obcym zwierzchnictwem; w ten sposób arcybiskup Cypru był także przywódcą `etnarchii`, pełniąc zarówno funkcję duchowego, jak i politycznego przywódcy Greckich Cypryjczyków” (Emilianides 2014: 25).

Wzrost siły Kościoła prawosławnego zakończył się w 1821 r., kiedy sułtan Mahmud II zlecił egzekucję hierarchów kościelnych, między innymi arcybiskupa Kyprianosa. Śmierć arcybiskupa nabrała szczególnego znaczenia w XX w., ponieważ dla części Greckich Cypryjczyków stał się on męczennikiem narodowym. W 1901 r. w arcybiskupstwie postawiono pomnik Kyprianosa, sfinansowany ze środków zebranych wśród Greków i Greckich Cypryjczyków (Andrekos 2020: 153). Administracja osmańska tłumaczyła egzekucje związkiem duchowieństwa na Cyprze z buntem greckim, jednak wyroki mogły mieć na celu osłabienie znaczącego Kościoła prawosławnego i przywrócenie równowagi sił na wyspie (Dietzel 2014: 93).

Polityka brytyjska

Rządy brytyjskie nad Cyprem były dużo krótsze, ponieważ trwały 82 lata, jednak był to wystarczający czas, by wprowadzić istotne zmiany. Grecy Cypryjczycy entuzjastycznie przyjęli nową, chrześcijańską władzę wierząc, że będzie ona przychylna idei *enosis*, czyli unii Cypru z Grecją (Heraclidou 2017: 8). Społeczeństwo grecko-cypryjskie uznało, że szanse na unię zwiększają się również dlatego, że w 1898 r. Kreta została połączona z Grecją – podobnie jak Cypr stanowiła część Imperium Osmańskiego i była też zamieszkiwana przez społeczność chrześcijańską i muzułmańską (Bouleti 2015: 80). Początkowo polityka brytyjska była niejednoznaczna w kwestii unii, co tylko wzmocniło niepewność w społeczeństwie.

Warto zaznaczyć, że rząd brytyjski przejmując Cypr w 1878 r. zobowiązany był do przestrzegania Konwencji Cypryjskiej, która m.in. zakazywała zniesienia systemu opartego na *milletach*². Oznacza to, że chociaż nowy rząd

² Konwencja Cypryjska powstała wraz z przekazaniem Wielkiej Brytanii Cypru. Dokument zawiera zbiór zasad, jednak został stworzony w pośpiechu i chaotycznie, a co za tym idzie,

był świecki, to Cypryjczycy wciąż dzieleni byli według kryteriów wyznaniowych. Początkowo niewiele zmieniło się w systemie edukacji. Szkoły dalej segregowane były według klucza etnicznego (Misztal 2018: 67). Władze wyznaniowe sprawowały kontrolę nad oświatą, a administracja brytyjska do 1930 r. pozostawiała im dużą autonomię w sferze edukacji (Heraclidou 2017: 10).

Biskupi wnioskowali w 1979 r. o włączenie ich w ramy brytyjskich struktur rządowych na wyspie, ale prośba została odrzucona (Andrekos 2020: 155-56). Pomimo tego, że część przywilejów nadanych w okresie osmańskim została Kościołowi odebrana oraz zdecydowano o ograniczeniu jego dochodów (Heraclidou 2017: 16-17), nie osłabiło to jego roli przewodnika w drodze do osiągnięcia *enosis*. W tym okresie coraz głośniejsze stawały się postulaty Greckich Cypryjczyków w sprawie połączenia Cypru z Grecją. Według części badaczy społeczeństwo wierzyło, że plan ten miałaby dokonać się pod przywództwem arcybiskupów, co może wynikać z faktu, że *enosis* było propagowane w ramach lekcji religii (Andrekos 2020: 148-153; Papastephanou 2005: 144). Warto podkreślić, że przywódcą kampanii przeciwko rządowi kolonialnemu był zwierzchnik Kościoła Cypru, późniejszy prezydent (w latach 1960-1977) – arcybiskup Makarios III.

Sytuacja ta wzmacniała niepokój i nieufność Tureckich Cypryjczyków do ich grecko-cypryjskich sąsiadów i Kościoła Cypru, tym bardziej że rola religii w polityce Tureckich Cypryjczyków jest stosunkowo ograniczona już od okresu osmańskiego (Emilianides 2014: 25). Riskiansyah Ramadhan (2020: 119) bada źródła sekularyzmu wśród Tureckich Cypryjczyków i dostrzega je między innymi w polityce rządu brytyjskiego, jego ingerencji w instytucje religijne oraz system edukacyjny. Bouleti (2015: 76) uważa, że brytyjska administracja „odebrała Evkafowi władzę religijną i sądowniczą; przejęła całkowicie funkcje finansowe i wykorzystywała go wyłącznie jako instytucję finansową oraz środek kontroli społeczności i propagowania poglądów brytyjskich”. Z czasem Brytyjczycy wprowadzili scentralizowaną kontrolę nad placówkami edukacyjnymi oraz włączyli nauczycieli do służby publicznej. Wielu wykwalifikowanych imamów preferowało lepsze wynagrodzenie jako nauczyciele opłacani przez rząd (Ramadhan 2020: 119), co wpłynęło negatywnie na poziom nauczania religii wśród społeczności Tureckich Cypryjczyków i niewielką liczbę imamów. Co więcej, gubernator rządu brytyjskiego na Cyprze zakończył praktykę opłacania muftiego, co przyczyniło się do

wiele kwestii pozostawało niejasnych, a to pozwalało brytyjskim zarządom do swobodnej interpretacji (zob.: Bouleti 2015: 76-78).

degradacji jego pozycji i zmniejszenie aktywności religijnej (Tamże). Sekularyzacja została wzmocniona przez reformy Atatürka, które bardzo szybko dotarły na wyspę.

Znaczenie instytucji religijnych od 1960 r.

Opinia o silnym połączeniu Kościoła prawosławnego z polityką państwową miała swoje źródło od 1960 r. w osobie Makariosa III. Według Emilianidesa (2014:25) laicyzacja ustroju politycznego Cypru nastąpiła po śmierci pierwszego prezydenta w 1977 r., a Kościół stracił wpływ na Cypryjczyków, co przejawiało się między innymi tym, że podczas wyborów społeczeństwo nie kierowało się poparciem Kościoła dla konkretnej partii lub polityka. Warto jednak podkreślić, że arcybiskup w sprawach edukacji wciąż utrzymuje silną pozycję decyzyjną – jak stwierdzili Zembylas, Antoniou, Loukaidis (2019: 166) „pozostaje tak potężny jak zawsze”. Od 1977 r. praktyką prezydentów Republiki Cypru było konsultowanie się z Greckim Kościołem Prawosławnym przed mianowaniem ministra edukacji i kultury³. Jak wykazano wyżej, Kościół Cypru odegrał istotną rolę polityczną, kulturową i społeczną, dlatego jest uważany za podmiot, dzięki któremu wyspa zachowała swój cypryjski, grecki i prawosławny charakter pomimo licznych podbojów na przestrzeni lat (Zembylas, Antoniou, Loukaidis 2019: 168). Współcześnie w skonfliktowanym społeczeństwie cypryjskim jest to o tyle ważne, że stoi w opozycji do „budzącej strach turkizacji Cypru” (Tamże: 166). Eskidjian uważa, że zwłaszcza w przypadku Greckich Cypryjczyków religia jest częścią kultury i tożsamości „nawet tych, którzy twierdzą, że nie są religijni” (Chkhaidze 2023).

Departament Stanu USA zaznacza w raportach, że chociaż rola Kościoła cypryjskiego została nieco osłabiona w ostatnich latach, wciąż pozostaje on ważnym ośrodkiem władzy w polityce i znaczącym podmiotem gospodarczym. Podkreśla się jego „wybitną pozycję” (International Religious Freedom Report 2005). O sile gospodarczej świadczy fakt, że Kościół cypryjski jest największym właścicielem nieruchomości na wyspie, stacji telewizyjnej *The World* (Papadakis 2005: 118) oraz operatorem kilku dużych przedsiębiorstw (2006).

Natomiast aktywność polityczną potwierdzają niedzielne kazania, w które włączane są opinie dotyczące np. referendum (International Religious Freedom Report 2005). W tygodniach poprzedzających głosowanie, w którym Grecy

³ Dimitris Christofias był pierwszym prezydentem, który mianował ministra edukacji bez konsultacji z Kościołem. Najprawdopodobniej wynikało to z faktu, że Christofias i arcybiskup Chryzostom I nie byli w najlepszych relacjach (zob.: Emilianides, 2014: 26).

i Tureccy Cypryjczycy zdecydowali o ponownym zjednoczeniu wyspy według planu zaproponowanego przez sekretarza generalnego ONZ Kofiego Annana (odbyło się 24 kwietnia 2004 r.), Kościół prawosławny wciąż sprzeciwiał się jego akceptacji. Jeden z biskupów (których Papadakis nazywa „złotoustymi”) w okresie negocjacji poprzedzających referendum oświadczył, że modli się o wyzdrowienie Raufa Denktaşa (przywódcy Tureckich Cypryjczyków), gdyż on z pewnością odrzuci plan Annana (Papadakis 2005: 240). W niedzielę poprzedzającą głosowanie biskup Kyrenii (mieszkający na południu, chociaż jego tradycyjna siedziba znajduje się na północy) zaznaczył, że ci, którzy zagłosują za zjednoczeniem według planu Annana „nie trafią do nieba” (International Religious Freedom Report 2004; Papadakis 2005: 249). Należy podkreślić, że w społeczności Tureckich Cypryjczyków sytuacja była odmienna – Evkaf nie zajął publicznego stanowiska w sprawie referendum.

W 2014 r. Emilianides twierdził, że wpływ Kościoła na sprawy polityczne jest na tyle słaby, że nie może on już kształtować opinii publicznej (inquirer.net 2014). Stoi to w sprzeczności z wynikami sondażu opublikowanego w 2015 r. przez *PRIO Cyprus*, które ukazują, że wśród instytucji cieszących się największym zaufaniem młodych Greckich Cypryjczyków, Kościół Cypru znajduje się na trzecim miejscu, zaraz za uniwersytetami i instytucjami systemu sprawiedliwości. Wśród młodych Tureckich Cypryjczyków zaufanie do instytucji religijnych plasuje się na ostatnim, ósmym miejscu (za uniwersytetami, mediami społecznościowymi, systemem sprawiedliwości, mediami, parlamentem, rządem, partiami politycznymi) (Hatay, Charalambous 2015: 7).

Dialog międzywyznaniowy jako część procesu pokojowego

Jak wykazano wyżej, społeczeństwo cypryjskie dzielone było według klucza religijnego od setek lat, zatem Cypryjczycy mają spore doświadczenie w prowadzeniu dialogu międzywyznaniowego. Jednak wraz z pojawieniem się problemu cypryjskiego komunikacja ta nabrała szczególnego znaczenia, ponieważ stała się jednym z narzędzi osiągnięcia pojednania. Przez ponad 30 lat od podziału wyspy komunikacja między przedstawicielami religijnymi nie istniała w stopniu, jakiego wymagała sytuacja. Chociaż problem cypryjski nie jest problemem religijnym, to podział wpłynął na wolność Cypryjczyków, w tym przypadku rozumianą jako brak dostępu do miejsc kultu religijnego. Na początku jednak zaangażowanie duchownych na rzecz poprawy sytuacji było niewielkie.

Utrudnienia spowodowane podziałem wyspy

Według amerykańskiego raportu dotyczącego wolności religijnej, w 2000 r. rząd nie sponsorował żadnej działalności międzywyznaniowej ani na północy, ani na południu wyspy (International Religious Freedom Report 2000). Nie tylko niewiele było wysiłków działalności ekumenicznej, ale i zainteresowanie podobnymi działaniami po obu stronach Zielonej Linii⁴ było minimalne (Tamże).

Wśród podjętych inicjatyw wymienić należy, m.in.:

- międzynarodowy kongres „Spotkanie religii i cywilizacji” zorganizowany w marcu 2001 r. w klasztorze Kościoła prawosławnego,
- Kongres Islamski Eurazji w kwietniu 2002 r. na północy Cypru (International Religious Freedom Report 2002),
- drugi dialog międzywyznaniowego Azja-Europa, którego Cypr był współorganizatorem w lipcu 2006 r. (International Religious Freedom Report 2007).
- 22. Międzynarodowe Spotkanie Modlitwy o Pokój w listopadzie 2008 r., którego gospodarzami były Kościół Cypryjski i Wspólnota Rzymskokatolicka Sant'Egidio (International Religious Freedom Report 2009).

Wymienione działania nie skupiały się jednak na dialogu międzywyznaniowym na podzielonej wyspie i nie wpływały na proces pokojowy⁵. Zatem do końca pierwszej dekady XXI w. współpraca międzywyznaniowa była minimalna, a to powodowało, że wiele ograniczeń narzuconych wraz z podziałem wciąż pozostawało w mocy. Jednym z nich był utrudniony dostęp do miejsc kultu religijnego po obu stronach Zielonej Linii. Także w planie Annana zabrakło wytycznych, w jaki sposób i kto będzie nadal dbał o miejsca kultu jako przestrzenie sakralne (Chkhaidze 2023). Warto zaznaczyć, że do czasu zawarcia kompleksowego porozumienia w tej sprawie, to islamski Evkaf i Departament Starożytności opiekują się chrześcijańskimi cmentarzami i kościołami na

⁴ Zielona Linia – zwana też strefą buforową, „martwą strefą”, czy nawet Linią Attyli. Ta linia demarkacyjna przybiera wiele nazw i część z nich (np. wspomniana Linia Attyli) wywołuje większe emocje. Jest to obszar zdemilitaryzowany za liniami zawieszenia broni od 1974 r.

⁵ Dopiero w październiku 2012 r. w Nikozji odbyła się konferencja zatytułowana „Bieżąca potrzeba wolności religii i przekonań na Cyprze”. Odbyła się ona już w okresie dialogu i wzmożonej współpracy pomiędzy arcybiskupem Kościoła Cypru a Wielkim Muftim. W konferencji wzięli udział przedstawiciele religijni: arcybiskup Kościoła Cypru, imam Turków Cypryjskich z Hala Sultan Tekke, katolicki arcybiskup maronitów, ortodoksyjny arcybiskup Ormian, przedstawiciel cypryjskiego kościoła anglikańskiego, a także politycy (International Religious Freedom Report 2012).

północy. Lokalne gminy i organy administracji nie posiadają wiedzy lub też odpowiednich porozumień na temat opieki i administrowania miejscami kultu religijnego chrześcijan (Tamże).

Inną niedogodnością, która powstała wraz z podziałem i wynikała z braku porozumień były ograniczenia w odprawianiu nabożeństw. Na północy wyspy były one dozwolone tylko w wyznaczonych obiektach sakralnych, w przeciwnym razie wymagane było specjalne zezwolenie MSZ TRPC (International Religious Freedom Report 2003). Nabożeństwa greko-prawosławnych i maronitów mogą być swobodnie odprawiane w siedmiu wyznaczonych miejscach na obszarze administrowanym przez władze Tureckich Cypryjczyków. Autorzy amerykańskiego raportu o wolności religijnej szacują, że nawet 500 miejsc kultu religijnego na północy wymaga uprzedniego pozwolenia (International Religious Freedom Report 2007). Te znajdujące się w strefach wojskowych są całkowicie niedostępne (International Religious Freedom Report 2006)⁶. Natomiast na południu rząd Republiki Cypryjskiej zidentyfikował 101 meczetów (Chkhaidze 2023), z czego zaledwie cztery były dostępne, pomimo tego że liczba muzułmanów wciąż wzrasta (International Religious Freedom Report 2009). Sytuacja powoli ulega poprawie, jednak wciąż setki obiektów pozostają niedostępne dla wiernych. Na mocy umowy z 1997 r. Grecy Cypryjczycy mogą odwiedzać klasztor Apostolos Andreas na północy w wyznaczone chrześcijańskie święta, a Turecy Cypryjczycy meczet Hala Sultan na południu w określone święta muzułmańskie⁷.

Utrudniony dostęp do miejsc kultu religijnego rodzi kolejny problem, jakim jest brak opieki i ich niszczenie. Ekspert ONZ Heiner Bielefeldt wspomina o „dziesięcioleciach zaniedbań” w stosunku do ormiańskiego klasztoru Magaravank i podkreśla, że niektóre miejsca kultu religijnego Ormian są odnawiane tylko przy wsparciu finansowym społeczności międzynarodowej (OHCHR 2012b). Chociaż analizowane raporty podkreślają wolność wyznania na Cyprze i ogólnie poprawne relacje międzyreligijne, dochodzi też do pojedynczych aktów wandalizmu, na które skarżą się tak Grecy, jak i Turecy Cypryjczycy (International Religious Freedom Report 2000). Wśród zanotowanych przez ostatnie ćwierć wieku można wymienić:

⁶ Pomimo tego, że po 2008 r. jest wydawanych coraz więcej zezwoleń, do dziś ten problem istnieje. Raport *Freedom House* wspomina o interwencji policyjnej w maju 2014 r. podczas mszy w maronickim kościele, ponieważ wierni nie mieli pozwolenia MSZ TRPC na odprawienie nabożeństwa (*Freedom House 2015: 792*).

⁷ Wzajemne wizyty w miejscach kultu zostały zawieszono w lipcu, sierpniu i wrześniu 2000 oraz kwietniu 2021 r. (International Religious Freedom Report 2001).

- w sierpniu 1999 r. nacjonalistyczna organizacja Greckich Cypryjczyków podpaliła meczet na południu (International Religious Freedom Report 2000),
- w sierpniu 2004 r. w cerkwi Agias Mamas (północ) doszło do wybuchu bomby, która uszkodziła drzwi budynku. Nikt nie został ranny. Powszechnie uważano, że atak został zaplanowany przez turecko-cypryjskich nacjonalistów chcących zakłócić ceremonię religijną Greckich Cypryjczyków, która zgodnie z planem odbyła się 1 i 2 września. Grecy Cypryjczycy mogli odprawić nabożeństwo w tym miejscu pierwszy raz od 30 lat, ale władze Tureckich Cypryjczyków nie zgodziły się na bicie dzwonu w trakcie ceremonii (International Religious Freedom Report 2005). Rok później ponownie zezwolono na odprawienie mszy, podczas której na parkingu obok kościoła spłonęły dwa samochody Greckich Cypryjczyków. Tureccy Cypryjczycy utrzymywali, że pożar został wywołany przez zwarcie elektryczne, natomiast Grecy Cypryjczycy wykazywali podpalenie (International Religious Freedom Report 2006);
- w lutym 2005 r. został zdewastowany cmentarz Greckich Cypryjczyków w pobliżu miejscowości Lapta, podobnie w kwietniu zdewastowano cmentarz Tureckich Cypryjczyków w Larnace (International Religious Freedom Report 2005).

Sytuacja zaczęła ulegać poprawie od 2009 r. wraz z działaniami podjętymi przez przywódców religijnych. Zasadne wydaje się pytanie, dlaczego rok 2009 okazał się przełomowy dla dialogu międzywyznaniowego. W kwietniu 2003 r. północny Cypr spontanicznie otworzył pierwsze przejście w Nikozji w pobliżu Ledra Palace, a w następnym roku Cypryjczycy mieli możliwość zadecydować o przyszłości wyspy w referendum. Od tego czasu przez około cztery lata mieszkańcy, aktywiści oraz eksperci analizowali czynniki, które wpłynęły na niepowodzenie głosowania i zjednoczenia wyspy oraz wyciągali wnioski. Jeden z nich był następujący: brak włączenia ludności Cypru w prace nad planem Annana spowodował, że nie czuli się oni jego współtwórcami i odpowiedzialnymi za jego promowanie (Laouris, Laouri, Christakis 2008: 336). Co więcej, w 2008 r. zostało otwarte przejście przy ulicy Ledra w Nikozji, które znacząco wpłynęło na życie w mieście i liczbę osób przekraczających strefę buforową.

Inicjatywy dyplomatów wyznaniowych w latach 2009-2020

Stronami pierwszego po 33 latach spotkania byli arcybiskup Chryzostom II i mufti (także szef ds. religijnych Tureckich Cypryjczyków) Ahmet Yonluer. Odbyło się ono 21 lutego 2007 r. w strefie buforowej w hotelu Ledra Palace (Inter-

national Religious Freedom Report 2007). Wtedy jeszcze na Cyprze brakowało przestrzeni, w której mogliby spotkać się przedstawiciele wspólnot wyznaniowych. Jedną z pierwszych daleko idących inicjatyw, które włączyły przywódców religijnych do wspólnych rozmów było *Religious Track of the Cyprus Peace Process* zainicjowane w 2009 r. przez ambasadę Szwecji na Cyprze, szwedzkiego Ministra Spraw Zagranicznych oraz zarząd Religijnych Socjaldemokratów Szwecji (*Tro och Solidaritet*), a początkowo również Instytut Badań nad Pokojem PRIO (Eskidjian 2013).

Potrzebę stworzenia przestrzeni do dialogu, jak podkreślono wyżej, uwiocznilo odrzucenie pojednania w referendum w 2004 r. Także Eskidjian twierdziła, że niepowodzenie planu Annana wynikało z pominięcia kluczowych zainteresowanych stron – w tym przypadku przywódców religijnych i instytucji wyznaniowych (Chkhaidze 2023). Pierwsze dwa lata (2009-2011) działalności charakteryzowały się „dyplomacją prowadzoną po cichu” (inquirer.net 2014) pomiędzy arcybiskupem Chryzostosem II i muftim Atalayem. Na Cyprze relacje międzywyznaniowe dotyczyły głównie prawosławia oraz islamu. Dlatego współpraca w ramach *Religious Track* zaczęła się od arcybiskupa – głowy Kościoła Cypru i muftiego Cypru. Ale na wyspie występuje większa różnorodność religijna, zatem istotne było włączenie do porozumienia przedstawicieli innych wyznań, reprezentujących dziesiątki tysięcy wyznawców. Po kilku latach zaproszono do debaty również ormiańskich, maronickich, łacińsko-katolickich przywódców Cypru.

Powołanie *RTCYPP* zmieniło relacje międzywyznaniowe. Co ważne, podstawą inicjatywy nie były ramy religijne. Duchowni początkowo skupiali się przede wszystkim na propagowaniu praw człowieka, głównie prawa do wolności wyznania i przekonania (Chkhaidze 2023). Celem inicjatywy jest „budowanie relacji, zrozumienia i zaufania między przywódcami religijnymi, a docelowo członkami poszczególnych wspólnot wyznaniowych, w tym duchowieństwem” (Eskidjian 2013). *Religious Track* stanowi platformę do badań, w jaki sposób przywódcy religijni mogą przyczynić się do budowania pokoju na wyspie, zwłaszcza w tak złożonej kwestii, jaką jest proces pojednania i przebaczenia. Jest pierwszą taką inicjatywą w podzielonym Cyprze, gdzie pięciu przywódców religijnych mogło zapoczątkować dyplomację wyznaniową. Jak zaznacza Eskidjian „udało się zgromadzić przywódców religijnych Cypru, którzy z solidnym zaangażowaniem demonstrują nową dynamikę procesu pokojowego na Cyprze. [*RTCYPP*] Nie tylko nawiązał i poprawił stosunki między głównymi przywódcami religijnymi, ale przede wszystkim zaczął zmieniać negatywne stereotypy” (Tamże). Bielefeldt wypowiadając się na temat porozumienia podkreślał: „Może to wyglądać jak małe kroki, ale stanowią one ogromny skok dla

zainteresowanych wspólnot religijnych [...] Uważam to za przełom dla wolności religijnej na całej wyspie” (OHCHR 2013).

Inicjatywa ta ukazała, jak potrzebny jest dialog międzywyznaniowy. Po trzydziestu latach przerwy rozmowy między przywódcami religijnymi przyniosły pierwsze efekty. W marcu 2010 r. arcybiskup Kościoła cypryjskiego po raz pierwszy od 1974 r. przekroczył strefę buforową i odwiedził klasztor św. Andrzeja Apostoła. Władze Tureckich Cypryjczyków powitały i eskortowały arcybiskupa podczas wizyty (International Religious Freedom Report 2010). Trzy lata później przywódcy polityczni północy i południa wyspy podjęli kroki w celu umożliwienia wzajemnych wizyt duchownych w miejscach kultu po „drugiej stronie” strefy buforowej dzielącej Cypr (International Religious Freedom Report 2013). Na mocy tych umów 18 października 2013 r. Wielki Mufti Cypru przekroczył Zieloną Linie i po raz pierwszy odprawił nabożeństwo w meczecie Hala Sultan Tekke (Eskidjian 2013). Arcybiskup Chryzostom II „osobiście ułatwił dr Atalay’owi dostęp do terenów kontrolowanych przez rząd Republiki Cypryjskiej” (OHCHR 2013). Na podstawie tego samego porozumienia przywódcy polityczni zgodzili się znieść 18-miesięczny zakaz podróży do północnej części wyspy i 4-letni zakaz odprawiania nabożeństw biskupa Christoforosa z Karpazji (International Religious Freedom Report 2013).

Dzięki dyplomacji wyznaniowej negocjacje w sprawie otwarcia miejsc kultu religijnego był efektywniejsze. W czerwcu 2014 r. mufti modlił się w Taht El Kale w Nikozji, co było pierwszą wizytą w tym meczecie od 51 lat (International Religious Freedom Report 2014), a we wrześniu arcybiskup Kościoła Cypru wraz z muftim zwiedzili meczet Ebubekira (dawniej kościół Ayia Sophia) w Pafos (otwarty dla modlitwy po raz pierwszy od 40 lat) oraz meczet Hasana Agi (International Religious Freedom Report 2014). Jednym ze znaczących wyników porozumień pomiędzy arcybiskupem Chryzostosem II i muftim Atalay’em było zniesienie przez rząd Republiki Cypru wymogów wizowych dla ruchu pielgrzymów udających się do Hala Sultan Tekke. Porozumienie zostało zawarte 8 lipca, a już dwa tygodnie później 1000 muzułmanów modliło się w meczecie w Larnace z okazji Eid al-Fitr (International Religious Freedom Report 2015).

Część rozmów pomiędzy duchownymi dotyczyła renowacji pomników i miejsc kultu religijnego. Temat ten został poruszony 10 września 2015 r. na spotkaniu arcybiskupa Chryzostoma II, muftiego Atalay’ego, arcybiskupa Soueifa (katolicki kościół maronicki na Cyprze), arcybiskupa Narega (Ormiański Kościół Prawosławny Cypru) i Jerzego Kraja (reprezentującego Kościół rzymskokatolicki Cypru) z przywódcami politycznymi obu wspólnot. Było to

pierwsze po 1974 r. zebranie, na którym rozmawiano o swobodnym wstępie do miejsc kultu religijnego oraz renowacji pomników religijnych po obu stronach Zielonej Linii (Tamże). W następnym roku pięciu przedstawicieli grup wyznaniowych wystosowało wspólne pismo do przywódców politycznych obu społeczności, w którym przedstawili oczekiwania w sprawie administrowania nieruchomościami należącymi do instytucji religijnych (International Religious Freedom Report 2016).

Głównym zadaniem dyplomatów wyznaniowych jest praca nad pojednaniem, dlatego w lutym 2014 r. złożyli oni wspólne oświadczenie, w którym ogłosili poparcie dla deklaracji przywódców Greckich i Tureckich Cypryjczyków o wznowieniu negocjacji pokojowych pod przewodnictwem ONZ (International Religious Freedom Report 2014). Wyrazili również wspólne stanowiska dotyczące: sprzeciwu wobec przemocy i terroryzmu (24 listopada 2015 r.), osób zaginionych na Cyprze (9 grudnia 2016 r.), potępienia przemocy wobec kobiet (8 marca 2017 r.) (Office of the Religious Track of the Cyprus Peace Process b.d.). Oświadczenie dotyczące osób zaginionych miało szczególne znaczenie dla procesu pokojowego na wyspie. W przemówieniach wszyscy przywódcy podkreślali uznanie bólu odczuwanego przez rodziny w żałobie, które wciąż nie znają losu swoich bliskich, niezależnie od tego czy pochodzą z grecko- czy turecko-cypryjskiej społeczności.

Przywrócenie zdrowych relacji oraz rozładowanie napięć pomiędzy grupami wyznaniowymi można osiągnąć poprzez komunikację, dlatego interesującym projektem w ramach *Religious Track* są lekcje językowe dla wspólnot prawosławnych, muzułmańskich, ormiańskich, maronickich oraz rzymskokatolickich. Zajęcia objęły grupy złożone z księży, imamów, zakonnic, osób świeckich pracujących w organizacjach wyznaniowych, które uczyły się języka greckiego lub tureckiego (International Religious Freedom Report 2017). W 2019 r. uczestnicy zajęć wzięli udział w *iftar* w meczecie Hala Sultan Tekke (International Religious Freedom Report 2019).

Zdarzały się również interwencje ze strony członków *Religious Track* odpowiadając na potrzeby wiernych na Cyprze. W październiku 2017 r. władze Republiki Cypryjskiej zamknęły meczet Kato w Pafos ze względu na modernizację okolicy. Był to jedyny funkcjonujący meczet w mieście, który służył blisko 1500 muzułmanom. Tureccy Cypryjczycy złożyli wniosek do Departamentu Starożytności, by w okresie modernizacji otworzyć inny meczet. Wniosek został odrzucony (tłumaczono to brakiem urządzeń higienicznych i planowanymi pracami renowacyjnymi). Koordynator wykonawczy *RTCYPP* złożył skargę w tej sprawie. 15 maja 2018 r. meczet został ponownie otwarty, aby umożliwić społeczności muzułmańskiej korzystanie z niego podczas Ramadanu (Inter-

national Religious Freedom Report 2018). *RTCYPP* wystosowało 11 czerwca 2018 r. prośbę do rządu o zezwolenie muftiemu Cypru na udział w *iftar* ze społecznością muzułmańską w tym samym meczecie – Kato w Pafos. Po raz pierwszy od ponad czterech dekad mufti odwiedził i modlił się z muzułmańską społecznością Pafos podczas Ramadanu (Tamże).

Powzięte wspólne działania na rzecz wolności religijnej zostały zaprezentowane przez muftiego Atalayę i biskupa Neapolis Porfyrios (reprezentującego arcybiskupa Chryzostoma II) w Genewie podczas 31. sesji Rady Praw Człowieka ONZ (International Religious Freedom Report 2016). Ich prezentacja nosiła tytuł „Komunikacja międzyreligijna, wolność wyznania i budowanie pokoju” (Ministry of Foreign Affairs TRNC 2016).

Religious Track nie powstałby, gdyby nie woła arcybiskupa Chryzostoma II i muftiego Atalayę. To oni zaangażowali się w wydarzenia i dyskusje z innymi przywódcami religijnymi i politycznymi na całej wyspie. W 2021 r. Talip Atalay odszedł ze stanowiska muftiego Cypru (In Cyprus 2021). W lipcu 2021 r. zastąpił go Ahmet Ünsal, który według lokalnych mediów „nie był otwarty na zaangażowanie i współpracę” między społecznościami. Nie brał udziału w działaniach *Religious Track*, co wywołało zaniepokojenie wśród przywódców religijnych i osłabienie dialogu międzywyznaniowego na wyspie (International Religious Freedom Report 2022). Ambasador Stanów Zjednoczonych spotkał się z muftim Ünsalem, aby zachęcić go do udziału w działaniach *RTCYPP* oraz podkreślić znaczenie współpracy międzywyznaniowej dla procesu pokojowego i budowania zaufania między społecznościami (Tamże). W listopadzie 2022 r. zmarł Chryzostom II (Tamże).

Zakończenie

Dialog międzywyznaniowy na Cyprze trwa od setek lat. To właśnie wzdłuż granic wyznaniowych było dzielone cypryjskie społeczeństwo, a przywódcy religijni jako przedstawiciele chrześcijan i muzułmanów zyskali silną pozycję oraz przywileje. Dialog ten został wstrzymany wraz z podziałem wyspy i niemożnością przekroczenia Zielonej Linii. Konflikt cypryjski nie jest konfliktem religijnym⁸ (OHCHR 2012; Papastephanou 2005), niemniej Kościoły stały się

⁸ Specjalny sprawozdawca ONZ ds. wolności religii i przekonań Heiner Bielefeldt w raporcie z 2012 r. podkreślił, że „praktycznie wszyscy, z którymi rozmawiałem, zgodzili się, że obecne napięcia polityczne na Cyprze nie są w rzeczywistości zakorzenione w różnicach religijnych” (OHCHR 2012).

jedną z jego ofiar, ponieważ napięcia polityczne wpłynęły na wolność wyznania. Jednocześnie przez pierwsze dekady po podziale instytucje religijne nie zrobiły wystarczająco dużo w zakresie budowania zaufania, szacunku i pojednania. Przez ponad 30 lat komunikacja pomiędzy przywódcami religijnymi obu największych społeczności cypryjskich nie istniała w stopniu, jakiego wymagała sytuacja. Brak współpracy międzywyznaniowej powodował, że wiele ograniczeń narzuconych wraz z podziałem wciąż pozostawało w mocy.

Rok 2004 i odrzucenie planu Annana w referendum ukazał, jak istotne jest zaangażowanie innych podmiotów niż politycy wysokiego szczebla w budowaniu zaufania, szacunku i tolerancji. Cypryjczycy nie czuli się częścią ostatecznej wersji planu, a tym samym był on skazany na niepowodzenie. W prace nad projektem nie włączono między innymi przywódców religijnych, a część z nich w okresie poprzedzającym referendum nakłaniała, by głosować „nie”.

Biorąc pod uwagę fakt, że religia stanowi istotny czynnik tożsamościowy na wyspie, duchowni mogą przyczynić się do pojednania. Chociaż duża część społeczeństwa nie uczestniczy regularnie w cotygodniowych nabożeństwach⁹, religia na Cyprze wciąż odgrywa znaczącą rolę w życiu społecznym i politycznym. Ten silny wpływ uwarunkowany został historycznie i pomimo tego, że współcześnie Cypryjski Kościół Prawosławny nie posiada takiej władzy, jaką dysponował w przeszłości, to wciąż pozostaje znaczącym podmiotem. *PRIO Cyprus Center* wykazał, że wśród instytucji cieszących się największym zaufaniem młodych Greckich Cypryjczyków Kościół Cypru zajmuje czołową pozycję (Hatay, Charalambous 2015: 7). Co więcej, w 2007 r. badacze ukazali zależność pomiędzy stopniem religijności a częstotliwością przekraczania punktów kontrolnych¹⁰. Wierzący i praktykujący Cypryjczycy, w porównaniu z niereligijnymi, niepraktykującymi, są bardziej sceptyczni w kwestii otwierania punktów kontrolnych oraz mniej skłonni do nawiązywania kontaktów z osobami po drugiej stronie Zielonej Linii. Jednocześnie w kwestiach przebaczenia i współistnienia, wszystkie grupy religijne wskazują, że są one możliwe (Sitas, Latif, Loizou 2007: 26-27). Dane te ukazują przestrzeń do działania w ramach procesu pojednania dla przywódców religijnych jako dyplomatów wyznaniowych.

⁹ Badanie opinii publicznej z 2006 r. wykazało, że 19% Greckich Cypryjczyków uczestniczy w niedzielnych nabożeństwach co tydzień, 23% robi to raz lub dwa razy w miesiącu, 35% uczestniczy jedynie w ważnych ceremoniach religijnych i świątach, 19% respondentów robi to rzadko, pozostali w ogólnie nie uczestniczą w nabożeństwach. Natomiast na północy około 8% ludności regularnie uczestniczy w cotygodniowych nabożeństwach, a 1,3% uczęszcza częściej niż raz w tygodniu (Zob.: International Religious Freedom Report 2008, 2010).

¹⁰ Najczęściej przekraczającymi punkty kontrolne są osoby niewierzące lub niepraktykujące (51,9%). (Zob.: Sitas, Latif, Loizou 2007:26).

By dyplomacja oparta na wierze przyniosła zamierzone rezultaty należy zapewnić przywódcom religijnym poczucie odpowiedzialności za proces pokojowy, swobodę przemieszczania się w celu wykonywania obowiązków oraz ochronę miejsc świętych przed zniszczeniem lub profanacją ((Johnston 2008: 20-21). Poczucie zaangażowania w proces pokojowy jest kluczowe dla jego powodzenia (Laouris, Laouri, Christakis 2008: 336), dlatego wyciągając wnioski z fiaska referendum w 2004 r., powołano *Religious Track* i zaproszono do wspólnych debat przywódców religijnych, którzy tym samym stali się dyplomatami wyznaniowymi. Dzięki temu negocjacje w sprawie otwarcia miejsc kultu religijnego były efektywniejsze. Duchowni przekraczali Zieloną Linie celem odprawienia nabożeństw pierwszy raz od czterech lub pięciu dekad, w wyniku porozumień zniesiono wymogi wizowe dla pielgrzymów. *Religious Track* ukazuje, że dialog międzywyznaniowy może zmienić dynamikę procesu pokojowego i prowadzić do wymiernych korzyści.

Proces ten dopiero się rozpoczął. Do 2014 r. liczba otwartych meczetów na południu wzrosła zaledwie do ośmiu (International Religious Freedom Report 2014). Wciąż zdarzają się akty wandalizmu i znaczące są reakcje przywódców religijnych. W marcu 2020 r. wandalami namalowali nacjonalistyczne graffiti (składające się z greckich flag, krzyży i gróźb) na meczecie Episkopi w Limassol. Miało to miejsce w 200. rocznicę greckiego powstania przeciwko Imperium Osmańskiemu. Rzecznik rządu Republiki Cypru wydał pisemne oświadczenie w tej sprawie, w którym potępił „działania niektórych bezmyślnych ludzi, którzy pod pretekstem tak zwanego patriotyzmu obrażają miejsca kultu religijnego oraz znaczenie i ideały patriotyzmu”. Władze Tureckich Cypryjczyków również zdecydowanie skrytykowały zdarzenie. Kościół Cypru nie wydał publicznego oświadczenia w tej sprawie (International Religious Freedom Report 2021).

Główną słabością *Religious Track* jest brak odporności na sytuację polityczną na wyspie. Inicjatywa ta powstała dzięki zaangażowaniu pięciu przywódców religijnych i nie zawsze ich działania zyskiwały poparcie. W lipcu 2016 r. mufti Atalay był przesłuchiwany przez turecko-cypryjską policję i został zwolniony po czterech dniach. Jak zaznaczono w raporcie Departamentu Stanu USA z 2016 r., mufti został zatrzymany „raczej z powodu bezpodstawnych oskarżeń formułowanych przez MSZ w celu ukarania Atalay’a za udział w dialogu *Religious Track* z innymi przywódcami religijnymi” (International Religious Freedom Report 2022). W 2021 r. Atalay ustąpił ze stanowiska muftiego, a zastąpił go Ahmet Ünsal, który nie brał udziału w dialogu międzywyznaniowym, a tym samym wstrzymał efektywność *Religious Track*. Rok później zmarł arcybiskup Chryzostom II. Wydarzenia te zakończyły pewien

okres działalności i możliwe, że nowy etap będzie wyglądał nieco inaczej, być może dialog międzywyznaniowy zmieni swoją formę, choć jest to przedmiot odrębnej analizy.

Bibliografia

- Andrekos V. (2020), *Cypriots Transforming their Identity during the Early British Period*, [w:] M. N. Michael, C. Verdeil, T. Anastasiadis (ed.), *Religious Communities and Modern Statehood: The Ottoman and post-Ottoman World at the Age of Nationalism and Colonialism*, red. M. N. Michael, C. Verdeil, T. Anastasiadis Berlin-Boston: De Gruyter, 148-153.
- Berg van Den, H. (2016), *The role of Religion in Peacebuilding*. https://www.academia.edu/36672652/The_role_of_Religion_in_Peacebuilding, (dostęp 17.10.2023).
- Bouleti E. (2015), *Early Years of British Administration in Cyprus: The Rise of Anti-Colonialism in the Ottoman Muslim Community of Cyprus, 1878-1922*, "Journal of Muslims in Europe", 4:70-89.
- Brambilla E. (2010), *Convivencia under Muslim Rule: the Island of Cyprus after the Ottoman Conquest (1571-1640)*, <http://www.cliohworld.net/onlread/6/12.pdf> (dostęp 06.09. 2023).
- Charalambous N. (2020), *Spatial Forms of Ethnic Coexistence in Ottoman Cyprus: The Role of Urban Form in Patterns of Everyday Life*, "Journal of Urban History", 46(3): 579-602.
- Chkhaidze E. (2023), *Cyprus: Bridging the Divide Through Interreligious Dialogue*, 24.08.2023, <https://pulitzer-center.org/stories/cyprus-bridging-divide-through-interreligious-dialogue> (dostęp 03.09. 2023).
- Clark J. N. (2010), *Religion and Reconciliation in Bosnia & Herzegovina: Are Religious Actors Doing Enough?*, "Europe-Asia Studies" 62(4):671-694.
- Dietzel I. (2014), *The Ecology of Coexistence and Conflict in Cyprus : Exploring the Religion, Nature, and Culture of a Mediterranean Island*, Boston-Berlin-Munich: De Gruyter.
- Emilianides, A. (2014). *The Mutual Role of Religion and the State in Cyprus*, w: B. Schanda (ed.). Alcalá de Henares, *The Mutual Role of Religion and the State in Europe*, European Consortium for State and Church Research, pp. 25-31.
- Eskidjian S. (2013), *Inter-religious dialogue and the Cyprus peace process*, 6th Session of the Forum on Minority Issues-Palais des Nations, Geneva-Switzerland, 25-27 November, https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/MinorityIssues/Session6/Agenda-Item3/Ms_Salpy_Eskidjian.pdf (dostęp 10.09. 2023).
- Freedom House (2015), *Freedom in the World 2015*, the Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties, New York, NY, and Washington, DC: Freedom House, Rowman & Littlefield.
- Galtung J. (1969), *Violence, Peace and Peace Research*, "Journal of Peace Research" 6(3): 167-191.
- Hatay M., Charalambous G. (2015), *The post-Annan Generation: Student attitudes towards the Cyprus problem*, "PRIO Cyprus Centre Report" 3.
- Hayward S. (2012), *Religion and Peacebuilding: Reflections on Current Challenges and Future Prospects*, Special Report, US Institute of Peace.
- Hendrich, B. (2015), *Islamic Religious Education in Cyprus: Laws, Actors, Past and Future*, "Journal of Muslims in Europe", 4(1): 7-37.
- Heraclidou A. (2017), *Imperial Control in Cyprus: Education and Political Manipulation in the British Empire*, London: Bloomsbury Academic.
- In Cyprus (2021), *Religious leaders of Cyprus thank Talip Atalay as he leaves office as Mufti*, 28.07.2021, <https://in-cyprus.philenews.com/news/local/religious-leaders-of-cyprus-thank-talip-atalay-as-he-leaves-office-as-mufti/> (dostęp 18.08. 2023).

- International Religious Freedom Report (2000-2022), Bureau of Democracy, Human Rights, And Labor, U.S. Department of State.
- Inquirer.net (2014), *Religion builds bridges in ethnically split Cyprus*, 19.04.2014, <https://newsinfo.inquirer.net/595549/religion-builds-bridges-in-ethnically-split-cyprus> (dostęp 04.09. 2023).
- Jagiello-Szostak A., Kulska J. (2020), *The role of religious institutions in the process of reconciliation and peacebuilding. A case study of Bosnia and Herzegovina (Ahmići, Trusina and Bradina)*, „Teorija in Praksa” 2: 489-508.
- Johnston D. (2008) *Faith-Based Diplomacy Trumping Realpolitik*, New York: Oxford University Press.
- Kulska J. (2013), *Faith-based diplomacy jako instrument rozwiązywania sporów i konfliktów międzynarodowych*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 38: 9-25.
- Kulska J. (2019), *Między sacrum i profanum: rola czynnika religijnego w rozwiązywaniu konfliktów i budowaniu pokoju*, Opole: Uniwersytet Opolski.
- Laouris Y., Laouri R., Christakis A. (2008), *Communication praxis for ethical accountability: the ethics of the Tree of Action: dialogue and breaking down the wall in Cyprus*, “System Research and Behavioral Science”, Special Issue: Ethics, Democracy, Boundaries and a Sustainable Future 25(2):331-348.
- Latif D. (2022), *Dilemmas of Religious Education, Freedom of Religion and Education in Cyprus*, “Religions” 13(2): 96.
- Mallinson W. (2011), *Cypr. Rys historyczny*, Publikacja Biura Prasowego i Informacyjnego [http://www.mfa.gov.cy/mfa/Embassies/Embassy_Warsaw.nsf/All/22E3C1172E397682C1257AE7004E155B/\\$file/Cypr.%20Rys%20historyczny%20\(2011\).pdf](http://www.mfa.gov.cy/mfa/Embassies/Embassy_Warsaw.nsf/All/22E3C1172E397682C1257AE7004E155B/$file/Cypr.%20Rys%20historyczny%20(2011).pdf) (dostęp 14.04.2022).
- Mans U., Osman Ali O.M., (2006), *Stuck in Change. Faith-based Peace-building in Sudan's Transition*, The Hague: Netherlands Institute of International Relations.
- Ministry of Foreign Affairs TRNC (2016), *Atalay and Porfyrios made a speech at the Human Rights Council, Ministry of Foreign Affairs TRNC*, 15.03.2016, <https://mfa.gov.ct.tr/atalay-porfyrios-made-speech-human-rights-council/> (dostęp 04 .09. 2023).
- Misztal M. (2018), *Geneza i początki konfliktów etnicznych na Cyprze do roku 1912*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, T. XXVII: 55-74.
- Moutsis I. (2020), *Learning to read and write in late Ottoman Cyprus*, “Cahiers du Centre d'Études Chypriotes”, 50:373-382.
- OHCHR (2012a), *Religious issues in Cyprus have a tendency to be oversimplified: UN expert*, 5.04.2012, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2012/04/religious-issues-cyprus-have-tendency-be-oversimplified-un-expert> (dostęp 18.08. 2023).
- OHCHR (2012b), *Statement at the conclusion of the visit to Cyprus by the Special Rapporteur on freedom of religion or belief from 29 March to 5 April 2012*, 5.04.2012, <https://www.ohchr.org/en/statements/2012/04/statement-conclusion-visit-cyprus-special-rapporteur-free-dom-religion-or-belief?LangID=E&NewsID=12042> (dostęp 19.08. 2023).
- OHCHR (2013), *UN expert hails “key breakthrough for religious freedom reached in Cyprus” Religious freedom in Cyprus*, 22.10.2013, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2013/10/un-expert-hails-key-breakthrough-religious-freedom-reached-cyprus> (dostęp 19.08. 2023).
- OHCHR (2015), *Human Rights Committee considers Report of Cyprus*, 20.03.2015, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2015/03/human-rights-committee-considers-report-cyprus> (dostęp 19.08. 2023).
- Office of the Religious Track of the Cyprus Peace Process (b.d.), <http://www.religioustrack.com> (dostęp: 12.09. 2023).
- Özgüven B. (2004), *From the Ottoman province to the colony: late Ottoman educational buildings in Nicosia*, METU JFA, 1-2 (21):33-66.

- Papadakis Y. (2005), *Echoes from the dead zone. Across the Cyprus Divide*, London- New York: I.B. Tauris.
- Papastephanou M. (2005), *Religious teaching and political context: the case of Cyprus*, "Journal of Beliefs & Values Studies in Religion & Education", 26:139-156.
- Preljević H. (2017), *The Role of the Islamic Community in Peacebuilding in Post-War Bosnia and Herzegovina: Case Study of East Bosnia*, "Insight Turkey", 19(3):207-232
- Ramadhan R. (2020), *The Roots of Secularism in Northern Cyprus and Turkey's Ambition of Islamization*, "Ijtima'iyya: Journal of Muslim Society Research", 05(02): 119-132.
- Ruhland H. (2019), *Peacebuilding in Pakistan. A Study on the Religious Minorities and Initiatives for Interfaith Harmony*, Münster: Waxmann.
- Sitas A., Latif D., Loizou N. (2007), *Prospects of Reconciliation, Co-Existence and Forgiveness in Cyprus in the Post-Referendum Period*, "PRIO Cyprus Centre Report" 4.
- Smock D. (2008), *Religion in World Affairs: Its Role in Conflict and Peace*, Report, US Institute of Peace.
- Southern N. (2009), *After Ethnic Conflict: Religion and Peace-building in West Belfast*, "Irish Studies in International Affairs" 20: 83-101.
- UNDP (2017a) *Agios Nikolaos/Aynikola mosque*, UNDP project 2017, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/0c20faa3e3b601634651a5d567ffc793396595a5b56caf5ce-8be1e341c9632a1.pdf> (dostęp 10.09. 2023).
- UNDP (2017b) *Mosque in Agios Ioannis/Ayyanni*, project, UNDP <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/4b4903e21d99f36e30288b11bf7f6207533a31b85ac1a1b62dacb-0ba8eddea15.pdf> (dostęp 10.09. 2023).
- van den Berg H. (2016) *The role of Religion in Peacebuilding*, https://www.academia.edu/36672652/The_role_of_Religion_in_Peacebuilding, (dostęp 17.10.2023).
- Wolfe J, Moorhead G. (2014), *Religion, Security and Global Uncertainties*, Report from a Global Uncertainties Leadership Fellowship.
- Zembylas M., Antoniou M., Loukaidis L. (2019), *Navigating between National Religious/Confessional Ideology and Interreligiosity: The Case of Greek-Cypriot ScTeachers in Religious Education*, "European Education" 51:165-185.

Kinga Białek, Centrum Studiów Niemieckich Europejskich im. Willy'ego Brandta, Uniwersytet Wrocławski (kinga.bialek@o2.pl)

Słowa kluczowe: dyplomacja oparta na wierze, dyplomaci wyznaniowi, dialog międzywyznaniowy, problem cypryjski, Religious Track of the Cyprus Peace Process (RTCYPP), proces pojednania

Keywords: faith-based diplomacy, faith-based diplomats, interfaith dialogue, Cyprus problem, Religious Track of the Cyprus Peace Process (RTCYPP), process of reconciliation

ABSTRACT

The aim of the article is to provide a deeper understanding of how faith-based diplomats help to promote reconciliation in Cyprus. Interfaith dialogue on the island has a centuries-old history, but with the onset of the so-called Cyprus conflict, it has taken on a new significance. Since the island's division, religious leaders have not convened to settle concerns for more than three decades, despite the fact that the dispute has negatively impacted religious freedom and access to places of religious worship. Since

2009, as part of the Religious Track of the Cyprus Peace Process (RTCYPP), religious leaders have been attempting to foster reconciliation on the island, essentially becoming faith-based diplomats.

The research topic was to examine how religious leaders' activities could contribute to building trust, respect and tolerance in Cyprus.

The author formulates the hypothesis that faith-based diplomacy can be effective in resolving conflict, in which religion is a significant identification aspect for one or both sides of society; hence, it might be used as a tool in the Cypriot reconciliation process. Although religious divisions are not the root cause of the Cyprus issue, as a result religion has gained a prominent political function.

The article relied on reports from the United States Department of State from 2000-2022, Freedom House reports, and UN reports. The source literature on the role of religion under Ottoman and British authority in Cyprus was also analyzed.